

Тема 1. Вступ. Державне управління: поняття і наукові засади.

Ключові категорії філософії державного управління

- 1) Управління
- 2) Держава

Багатоаспектність такого складного суспільного явища, як "управління" зумовлює наявність у спеціальних наукових і навчальних виданнях значної кількості визначень цього поняття.

Одночасно звертає на себе увагу те, що вони не є суперечливими, їх різноманітність залежить від того кута зору, під яким розглядається управління тим чи іншим автором, того аспекту, що при цьому обрано за пріоритетний.

Тому узагальнення наявних варіантів визначення поняття "управління" доцільно здійснити за наступними переважаючими підходами:

1. Загальний: організація діяльності відповідно до вимог об'єктивних законів; наука і практика керівництва організаціями; наука і мистецтво, в якому поєднується об'єктивне й індивідуальне; організація і реалізація цілеспрямованих впливів; організація та координація діяльності з використання ресурсів з метою досягнення бажаного результату; механізм, що реалізує систему інтересів усіх учасників виробництва: суспільних, колективних, індивідуальних.

2. Функціональний: цілеспрямована координація суспільного відтворення; планування, організація, мотивація праці і контроль; планування, організація, управління персоналом, мотивація та контроль; цілеспрямований вплив на колективи людей з метою організації та координації їх діяльності.

3. Процесуальний: процес діяльності, прийняття і реалізація управлінських рішень; процес або форма діяльності, що передбачає керівництво певною групою людей при орієнтації її на досягнення мети організації; особистий вплив керівника на поведінку інших для досягнення тієї чи іншої мети (тобто пошук відповідних управлінських рішень, їх реалізація і контроль ефективності); усвідомлена цілеспрямована діяльність людини, за

допомогою якої вона упорядковує і підкоряє своїм інтересам елементи зовнішнього середовища – суспільства, живої та неживої природи, техніки; системна, конкретна практична діяльність із свідомої організації всього суспільного виробництва на всіх стадіях його поширеного відтворення; цілеспрямований вплив на об'єкт управління для зміни його стану або поведінки відповідно до змінюваних обставин.

4. Суб'єктно-об'єктний: упорядкування, регулювання будь-якої системи за умов змінювання внутрішнього середовища; цілеспрямована взаємодія між суб'єктом і об'єктом у системі управління, виступає елементом організації процесу досягнення мети, вирішення завдань; усвідомлена діяльність людей, спрямована на створення оптимальних умов функціонування об'єкта; діяльність органів і кадрів управління щодо впливу на керований об'єкт за допомогою обраних методів для досягнення поставленої мети.

Узагальнюючи, науковці дають таке визначення: *управління* – діяння, яке приводить до змін стану якогось об'єкта; вплив на об'єкт, систему, процес тощо з метою збереження їх сталості або переведення з одного стану в інший відповідно до встановленої мети.

В управлінні виокремлюються *об'єкт управління* (підсистема, що керується) і *суб'єкт управління* (підсистема управління), які в сукупності складають систему управління.

Об'єкт управління сприймає діяння (суспільна праця та виробництво; технічні засоби: машини, агрегати, споруди; тварини і рослини; поведінка окремих людей та груп).

Суб'єкт управління реалізує управлінські діяння на підставі прийняття управлінських рішень (органи влади та управління різного рівня, окремі посадові особи, колективні органи прийняття рішень).

В управлінні виокремлюються управління соціальними системами, управління технічними системами, управління біологічними системами [Енциклопедія державного управління, т. 1, с. 675]

Лекція. Держава як об'єкт управління

Держава – універсальна політична форма організації суспільства, яка характеризується суверенною владою, реалізацією своїх повноважень на певній території через систему спеціально створених органів управління, за допомогою яких здійснюється політичне, економічне, ідеологічне керівництво суспільством, а також управління загальносуспільними справами. Держава регулює своє суспільне життя на основі права. Тільки держава може регулювати життя суспільства за допомогою законів, що мають загальнообов'язковий характер.

Ознаки та функції держави

Ознаками держави є:

- наявність певної території;
- механізм влади у вигляді особливої системи органів та установ;
- право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою;
- суверенітет, як, по-перше, верховенство державної влади всередині країни, та, по-друге, незалежність її на міжнародній арені. Наприклад, у ст. 1 Конституції України визначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Функції держави прийнято поділяти на **внутрішні** і **зовнішні**, а також класифікувати за головними сферами суспільної діяльності як **політичні, економічні, соціальні, гуманітарні та екологічні**.

Серед **внутрішніх політичних функцій** держави, насамперед, слід виділити такі:

- охорона і захист державно-конституційного ладу;
- охорона громадського порядку і підтримання дисципліни громадян у рамках системи чинного права;
- захист територіальної цілісності та недоторканності кордонів;
- забезпечення обороноздатності;
- здійснення кадрової політики;

– здійснення інформаційної політики.

Серед **внутрішніх економічних функцій** держави насамперед слід зазначити такі:

- управління державним сектором економіки;
- формування і виконання державного бюджету;
- забезпечення стабільності та створення умов розвитку всіх секторів національної економіки;
- регулювання трудових відносин;
- здійснення структурної та промислової політики;
- здійснення аграрної політики;
- здійснення інноваційної та інвестиційної політик;
- розвиток інфраструктури (транспорт, зв'язок, енергосистеми, інженерні та інформаційні мережі тощо).

Серед **внутрішніх соціальних функцій** держави слід відзначити такі:

- розвиток системи охорони здоров'я;
- створення державної системи соціального забезпечення;
- соціальний захист та підтримка;
- соціальне партнерство;
- регулювання соціальних відносин у сфері зайнятості населення.

Серед **внутрішніх гуманітарних функцій** держави слід виділити такі:

- розвиток освіти;
- здійснення інноваційної науково-технологічної політики;
- розвиток культури;
- розвиток молодіжної політики, спорту, фізкультури, туризму.

Серед **внутрішніх екологічних функцій** держави слід відзначити такі:

- забезпечення раціонального природокористування;
- охорона довкілля;
- забезпечення екологічної безпеки;
- створення умов стійкого розвитку.

Зовнішні функції держави переважно можна класифікувати як **зовнішньополітичні** та **зовнішньоекономічні**. Вони забезпечують розвиток співпраці з іншими країнами світу з метою забезпечення кращих умов для розвитку національної економіки та для політичної інтеграції держав й економічної інтеграції у світову економіку.

Теми 2-3.

Філософія державного управління – це відносно самостійна сфера державно-управлінських знань, яка досліджує світоглядні, загальнотеоретичні, методологічні та аксіологічні проблеми, принципи та засади науки і практики державного управління. Стосовно філософії як такої філософію державного управління з певними застереженнями можна розглядати як прикладну галузь філософських знань на зразок філософії освіти, науки, техніки, права тощо.

Це означає: а) застосування філософських знань і методів у певній сфері діяльності людини; б) селекцію та аналіз власне філософських проблем, що виникають у цій сфері; в) визначення філософських засад теоретичної та/або практичної діяльності, в тому числі власної філософської позиції суб'єкта щодо цієї діяльності – її сенсу, суспільного призначення, можливостей для самореалізації тощо. У принципі, скільки існує “філософій” у сучасному світі – шкіль, напрямів, парадигм мислення, світоглядних орієнтацій тощо, – стільки й може бути різних філософських засад теорії і практики державного управління.

Визначення цих засад, наприклад, неможливе без чітких уявлень про сучасну наукову картину світу, природу інформації та управління, сутність держави, влади, суспільства, людини, соціального управління, характеру їх взаємодії та зв'язку тощо. Насамкінець, виникає запитання: яку парадигму державного управління взяти на “озброєння”: власне управлінську, яка спирається на загальну теорію організації (самоорганізації) та управління в системах різної природи – від технічних, біологічних, соціальних до

універсуму в цілому, чи політологічну, юридичну, менеджерську? Крім того, як уже зазначалося, ці знання є лише необхідною, але недостатньою умовою виявлення, постановки і вирішення філософських проблем, які породжуються самим державним управлінням – його теорією і практикою.

Стосовно теорії державного управління філософія державного управління є її спеціальним розділом, що досліджує природу науки державного управління, її предмет, завдання, місію, методологічні особливості, зв'язок з іншими науками, з управлінською практикою, історичні умови та причини виникнення, закономірності та перспективи розвитку, місце і роль в управлінні суспільним розвитком, а також різноманітні аксіологічні, власне пізнавальні і загальні технологічні проблеми та аспекти державно-управлінської діяльності.

Так, серед актуальних **аксіологічних** проблем слід виокремити: сенс та суспільне призначення науки державного управління, ціннісні засади державного управління, аксіологічні та технологічні принципи державного управління, ідеологія державотворення, національні інтереси та їх захист, вплив глобалізації, європеїзації та регіоналізації на національну систему державного управління, влада і бізнес, управління і мораль, корупція як суспільне явище та його прояв у системі державного управління, вартість (соціальна ціна) державно-управлінських рішень (у тому числі прийнятих, не прийнятих чи несвоєчасно прийнятих), сутність “належного урядування” тощо.

Серед **пізнавально-теоретичних проблем** філософії державного управління слід відзначити: порівняльний аналіз теорій, концепцій, доктрин, реальних систем державного управління, дослідження сучасних тенденцій державотворення з урахуванням національних традицій та інтеграційних процесів, формування категорійного апарату і методології державного управління як науки, визначення специфіки гносеології державного управління, критерії державноуправлінських знань, тип раціональності, притаманний науці державного управління, та ін.

До основних філософських проблем, що **стосуються технології державного управління**, слід віднести: визначення поняття технічного (“техне”), взаємозв’язок технології та аксіології управління, технократизм як світогляд і принцип практики, співвідношення технології, методології та стилю державного управління, способи і засоби державного управління, управління як технологія влади, влада як тип управлінських відносин (загальноуправлінський контекст), місце і роль державного управління в системі публічного управління, державне управління і соціальна самоорганізація, їх співвідношення та взаємодія, державне управління як різновид інформаційного процесу, сутність “е-врядування” тощо.

Стосовно **практики державного управління** філософія державного управління виступає як її мудрість. Це означає: а) самоусвідомлений характер практики; б) синтез філософсько-теоретичного та філософсько-практичного знання, яке спонтанно виникає в “надрах” управлінської практики, узагальнюється в процесі набуття досвіду, опредметнюється в базових принципах, рецептах, “таємницях” мистецтва управління, передається наступним поколінням управлінців, у тому числі через інститут наставництва. Отже, філософію державного управління можна розглядати як різновид практичної філософії у галузі державного управління, його теорії та практики.

Серед актуальних проблем філософії державного управління як **форми практичної філософії** слід виокремити такі: державне управління як вид суспільної (публічної) діяльності, форма практики та різновид соціального управління; державна служба як професія та покликання; етика державної служби; культура державного управління; професіоналізм і моральність у державному управлінні; адміністративна культура державного службовця; співвідношення традицій і новаторства (інновацій) в державному управлінні; технологія гуманізму і демократії в державному управлінні; гендерні проблеми теорії і практики державного управління; державне управління як спосіб самореалізації людини і чинник суспільного прогресу; філософія державного управління як запобіжний захід проти зловживання науково-

технічною раціональністю в теорії і практиці державного управління; визначення умов, за яких людина може розглядатись як об'єкт управління, або "ресурс"; проблема лідерства в системі державного управління і державної служби тощо.

Особливу групу проблем філософії державного управління становлять ті, що стосуються **соціального відтворення і розвитку суб'єкта державного управління**. По суті, це проблеми кадрової політики в системі державного управління і визначення філософсько-методологічних засад професійної підготовки державно-управлінських кадрів через освітньо-наукову систему, прикладом якої є Національна академія та її структурні підрозділи.

Освоєння та розробка проблематики філософії державного управління є важливою складовою вдосконалення гуманітарної підготовки управлінських кадрів, подолання певних технократичних і бюрократичних "перекосів", властивих цій підготовці. Більше того, це абсолютно необхідний елемент саме професійної підготовки сучасних управлінських кадрів, здатних творчо вирішувати складні питання модернізації системи влади і державного управління в Україні. Повертаючись до проблеми взаємозв'язку філософії та філософії державного управління, слід зазначити, що остання є не тільки і не стільки прикладною сферою знань щодо першої, а й надійним джерелом свіжої інформації, генератором нових ідей та проблем, що спонукає до переосмислення природи та онтологічного статусу самої філософії, її ролі в сучасному суспільстві.

Теми 4-8

Мислителі античної Греції і античного Риму відіграли визначну роль в історії формування і розвитку всієї духовної культури людства. Величезним є їхній вклад у скарбницю політичної та правової думки. Вони стояли біля витоків теоретичного підходу до проблем держави, права, політики, інших державно-правових явищ, формування юриспруденції. Особливо велика роль належить давньогрецьким мислителям. Саме завдяки їм було зроблено перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення

оточуючого світу та суспільних явищ. На цій новій теоретичній базі ними вперше було поставлено, розроблено і концептуально оформлено фундаментальні проблеми політико-правової тематики. У багатоманітності форм філософсько-правових уявлень давньогрецьких мислителів, тією чи іншою мірою, можна прослідкувати всі ідеї, які пізніше розвиваються і стають визначальними в європейській і світовій правовій та політичній думці. Особливо велика цінність античної політичної та правової думки полягає у тому, що вона оформилася і розвивалася, як ідеологія вільних людей.

Свобода — фундаментальна цінність, головна мета зусиль і стержнева ідея всієї давньогрецької політичної та правової теорії і практики. Очевидно, що античне розуміння свободи не поширювалося на всіх людей, виробничо-трудова і сімейні сфери знаходилися, згідно з тодішніми уявленнями, поза сферою свободи і, відповідно, поза політикою, як відносинами свободи. Відносини рабовласника і раба, глави сім'ї та інших її членів, будучи відносинами панування і підпорядкування, трактувалися як неполітичні відносини. Взагалі, слід зазначити, що сам термін "політика" виникає у цей період і означає організацію життя полісу (міста-держави) та його повноправних громадян. В цей період формується й інша надзвичайно важлива ідея — ідея протиставлення свободи і деспотизму, їхньої протилежності. Власне, уособленням ідеї свободи є поліс, елінське політичне життя, а як приклад несвободи — життя "варварів".

З розумінням політики, як форми життя вільних людей, пов'язане і трактування закону, як справжнього виразника свободи і спеціального феномену полісного життя — розумної норми політичної справедливості, адекватного правила взаємовідносин вільних і рівних людей, спрямованого на забезпечення інтересів полісу та всіх його членів. При цьому, закон, як норма політичної справедливості, опирається на божественну справедливість і необхідний порядок природи, тобто, по суті, природниче право. Виходячи з традиційного розуміння полісу, як необхідного (божественного, природного, розумного) явища, політика, закон і свобода — це не прості і випадкові

емпіричні сутності, а необхідні, за своєю природою, явища, і з'ясування цієї їхньої необхідності виступає, як провідний напрямок у давньогрецькій теоретичній думці. А розуміння необхідності будь-якого явища передбачає вивчення закономірностей його розвитку і функціонування. Отже можна стверджувати, що в центрі уваги давньогрецької думки була проблематика, пов'язана з дослідженням закономірностей походження і функціонування політико-правових явищ.

1. Загальні риси міфологічних уявлень про державу і право у країнах Стародавнього Сходу.

Державно-правові вчення Давнього Сходу склалися у той період розвитку суспільства, коли почалися з'являтися класи і виникати держави, коли стверджувалося, що багато ідей мають божественне походження. Ці ідеї ще не встигли сформуватися в самостійну галузь людського знання і багато в чому були частиною існуючого тоді цілісного міфологічного світогляду. Така характеристика прийнятна і для правової думки давніх народів.

Погляди давніх єгиптян, індусів, вавилонян, персів, китайців стверджували, що джерело їх об'єднання у державу і закони, які регулювали державні взаємини мають божественні походження. У міфах осяяно все, що їх оточує, а також те, що має надприродну силу, всі зв'язки божественного і земного. Але і тут не має єдиної версії. Багато в чому різні погляди на політику, державу, право залежать від того ладу і тих порядків, які існували в тому або іншому суспільстві Давнього Сходу. Вони і зумовлюють вплив тієї або іншої конкретної версії на державно-правові явища. Наприклад, за китайським міфом про божественне походження і характер земної влади, саме особа верховного правителя піднебесної (тобто імператора Китаю) є єдиним зв'язком з вищими, небесними силами. І це було б обґрунтуванням того, чому в Давньому Китаї вся повнота влади була зосереджена у руках верховного правителя, чому різні державні органи і службові особи були лише засобами здійснення особистої волі правителя Китаю.

Дещо іншу версію міфа ми зустрічаємо у давніх єгиптян, індусів і вавілонців. Якщо у китайців Бог, що є джерелом влади імператора, не втручається у правління на землі, то за версією міфа у Єгипті, Вавилоні, Індії боги, як джерела влади правителів, самі стають вершителями земних справ і людських доль, бо виступають як безпосередні правителі і законодавці у встановлених ними державах і суспільствах.

За віруванням євреїв, їх Бог є верховним законодавцем, правителем і суддею, знаходиться у договірних відносинах з єврейським народом. Закони євреїв від Бога отримав Мойсей. Влада у єврейському суспільстві не може здійснюватися людьми від імені Бога, а також безпосередньо Богом у нестандартних ситуаціях.

У I тис. до н. е. відбувається раціоналізація політико-правової думки, відхід від міфологічної ідеології. Типовим представником відходу від ранньої міфології до раціональних поглядів у Давній Персії був Заратустра (VIII ст. до н. е.). У VII ст. до н. е. зороастризм розповсюджується на Близькому Сході, у Середній Азії, Індії, Греції. Саме це вчення вплинуло на становлення християнської доктрини у давньому світі. Основна ідея цього вчення зв'язана з боротьбою у світі двох протилежних начал — добра і зла. Добро пов'язується з царством світлого божества Ормузда. Монарх — служитель Ормузда, він повинен захищати підданих від зла і, борючись проти зла у державі, насаджувати добро.

Надзвичайно цікавою є політична ідеологія Давньої Індії. І, насамперед, правові ідеї брахманізму, соціально-політичні ідеї раннього буддизму, політичний трактат "Артхашастра".

На ідеологію Давньої Індії, як і на всю політико-правову думку Давнього Сходу, істотно вплинули міфологічні і релігійні уявлення. У соціально-політичному і духовному житті давньоіндійського суспільства протягом багатьох століть важливе місце посідали брахмани (жреці). Зачатки брахманізму трапляються у Давній Індії вже у II тис. до н. е. у Ведах (що означає відання, знання). У відповідності з ідеологією, що міститься у Ведах,

давньоіндійське суспільство поділялося на чотири варни (стани). Всі станові групи варн були вільними людьми, оскільки раби не входили до варн. Дві перші варни — це панівні стани: брахмани (жерці) і кшатрії (воїни), дві інші були підлеглими і склалися з вайшів (селяни, ремісники, торговці) і шудрів (вільних низів давньоіндійського суспільства).

Дальший розвиток і конкретизацію брахманізм отримав у пам'ятці давньоіндійського думки під назвою Упанішада (IX—VI ст. до н. е.). За цим документом всі варни повинні дотримуватися драхми (закону, обов'язку, звичаїв, правил поведінки) при панівному становищі брахманів. Приблизно у II ст. до н. е. було оформлене вчення брахманізму в законах Ману. У цьому документі виправдовується становий поділ суспільства на варни при панівному положенні брахманів. "Народження брахмана — вічне втілення драхми". Адже брахман, народжуючись для охорони скарбниці драхми, посідає вище місце на землі як володар усіх істот. Все, що існує у світі — це власність брахмана, внаслідок вищості народження саме брахман має право на все це.

У законах Ману підкреслюється, що навіть цар повинен поважати брахманів, радитися з ними про знання Вед і про мистецтво управління, охорони системи Варн і тих, хто притримується дхарми.

У цьому документі значна увага приділяється покаранням.

Мистецтво управляти, підкреслюється у законах Ману, означає керівництво у володінні палицею (данданіти).

Таким чином, брахманізм свої ідеї пов'язує з надприродним походженням держави і права, з становим поділом населення на панів і пригноблених, з системою покарання підлеглих.

Але вже у VI—IV ст. до н. е. спостерігається політичний відхід від ідеології брахманізму в бік світських раціональних уявлень про державно-правові явища. Одним з таких документів був трактат "Артхашастра" (IV—III ст. до н. е.). У ньому визнається, що закон заснований на істині, хоча перевага

надається практичній користі (артхі). Це значно розширяє доцільний устрій влади, свавілля сфери примусу, зберігає систему варн.

З вченням, що критикує основні положення Вед, Упанішад і брахманської ідеології виступив у IV ст. до н. е. Сіддахартха, якого ще називали Будда — просвітлений. Відкидаючи думку про Бога як правителя світу і першоджерело закону, Будда вважає, що людські справи залежать від власних зусиль людей. Він критикував систему Варн і сам принцип нерівності. Буддизм трактує дхарми як природну закономірність, яка управляє світом, тобто як природний закон. Ранній буддизм проникнутий ідеями гуманізму, чуйного ставлення до інших людей, непротивлення злу злом і насильством. На противагу брахманізму буддизм проповідає обмеження покарань, неприпустимість покарання без вини. Поступово ідеї буддизму почали впливати на державну політику і законодавство. Буддизм був визнаний державною релігією у часи правління Амоки (268—232 рр. до н. е.).

Не менш важливим для розвитку правової думки Давнього Сходу є ідеологія Давнього Китаю. Перші правові і політичні ідеї давнього Китаю знаходять своє закріплення у книзі історичних переказів "Шу дзін", датованій приблизно VIII ст. до н.е. Походження державної влади пояснювалося божественним походженням. Втіленням бога на землі був син неба (Ті) — володар, який, завдяки знанню законів неба, міг добре панувати на землі. Він був посередником між небом і землею, він також встановлював гармонію між небом і землею і через те міг впливати на регулярність атмосферних явищ, що гарантувало населенню врожай. Образним виразом принципу загальної закономірності, що пронизувала небо і землю, були шляхи, накреслені рухом планет, — звідси і визначення цього принципу, який лежить в основі китайської філософії, — "дорога неба" ("дао").

Основним завданням володаря було забезпечення у світі гармонії, яку накреслив Великий план (Хунг фан). У суспільних відносинах гармонію повинно було забезпечувати додержання восьми елементів управління, а саме: турбота про харчування і забезпечення предметами широкого вжитку

населення, турбота про принесення жертв, піклування про публічні роботи, піклування про науку, запровадження справедливих кар, піклування про гостей, військо. Великий план вказував на справедливість, суворість і лагідність, як на три засоби, якими повинен користуватися добрий володар, щоб забезпечити п'ять благ для своїх підданих: довге життя, здоров'я, багатство, любов до всього доброго і смерть, яка завершує життя. Тут же було викладено п'ять основних залежностей, на яких базується суспільство: залежність сина від батька, дружини від чоловіка, молодшого брата від старшого, підданого від володаря, друга від друга.

В середині IX ст. до н.е. у Китаї починає панувати династія Чжоу, започатковуючи період феодалізму в цій країні; відбувається ряд змін у суспільстві і, відповідно, у політичній та правовій думці. Витворюються чотири суспільно-політичні напрямки.

Перший напрямок — започаткований Лао-цзи даосизм, прихильники якого висловлюються проти будь-якого втручання влади у справи суспільства.

Другий — започатковане Конфуцієм конфуціанство.

Третій — вчення Мо-дзи, в основу якого покладалася ідея всеосяжної любові, на якій повинні були базуватися відносини між людьми.

Четвертий — школа юристів ("фадзя"), які вперше рішуче виступили за безумовне дотримання писаного права, як основи охорони власності та особи. Основи вчення Лао-цзи, жив десь у VI ст. до н.е., викладені у книзі "Дао де цзін". Основою вчення Лао-цзи є дао — щось невидиме, нечутне, невловиме, нематеріальне, а, водночас, таке, що починає, проникає і закінчує всі явища і речі. Людина може наблизитися до "дао" через цілковиту відірваність, абстрагування від оточуючого світу.

"Треба зробити своє серце максимально відчуженим, твердо зберігати спокій, і тоді всі речі змінюватимуться самі по собі, а нам залишається лише спостерігати за їхнім поверненням. У світі велике розмаїття речей, але всі вони повертаються до свого початку. Повернення до початку називається спокоєм, а спокій — поверненням до суті. Повернення до суті називається постійністю.

Знання постійності називається досягненням ясності, а незнання постійності призводить до безладдя і, як наслідок, до лиха .

Той, хто знає постійність, стає досконалим; той, хто досяг досконалості, стає справедливим; той, хто набув справедливості, стає володарем. Той, хто стає володарем, слідує небу. Той, хто слідує небу, слідує дао... Найкращий правитель той, про кого народ знає лише те, що він існує". Говорячи про державу, Лао-цзи вважає її природним утворенням, яке не залежить від волі і діяльності людей і розвивається своїм шляхом. "Держава є витвором духу, і впливати на неї не можна. Всякі спроби втручання завжди засуджені на невдачу і розбивають єдність".

Основи вчення Конфуція, 551–479 рр. до н.е., викладені у праці "Лунь-юй". Головною метою, яку він ставить перед собою у суспільному плані, є повернення втраченої рівноваги в державі і сім'ї; шлях до цього лежить через вдосконалення людини. Один з учнів Конфуція так висловив його ідеал: "Я дбав би, щоб міста і площі не були більше обгороджені мурами, і тоді народ перекує мечі на орала і без страху і боязні буде пасти свою худобу в долинах і лісах. Я подбав би про тисячолітній мир". Найбільш яскравим послідовником Конфуція був Мен-цзи, відомий під латинізованим іменем Менцій, який підкреслював, що "без царя і батька — без держави і сім'ї — людство повернулося б до тваринного світу".

Мо-дзи (До Ді) жив і творив через два покоління після Конфуція, 479–400 рр. до н.е. Він заснував напрямок, який отримав назву моїстичної школи. Коли відсутня взаємна любов між людьми, то виникає взаємна зненависть; якщо правитель і його підлеглі не почувають взаємної любові, то немає родинної любові і шанування батьків; якщо між братами немає взаємної любові, то немає і згоди між ними; коли між людьми немає взаємної любові, то сильний неодмінно підкорює слабкого, багатий ображає бідних, знатний хизується перед простолюдином, хитрий обманює простодушного.

Коріння правової доктрини сягає в історію князівства Ці, яке в VI і V ст. до н.е. відіграло домінуючу роль серед держав феодального Китаю.

Прихильники правової доктрини вбачали головне джерело хорошого ладу у політичних і правових установах.

В історико-правовій думці Давнього Китаю особлива роль належить ідеям Конфуція (551—479 рр. до н. е.), який виклав свої погляди у книзі "Лунь юй" ("Бесіди і вислови"), де розвинув патріархальну концепцію держави. Держава ним трактується як велика робота. Влада імператора (сина неба) уподібнюється владі батька, а відношення правлячих і підданих — родинним відносинам, де молоді залежать від старших. У його поглядах соціально-політична ієрархія будується на принципах нерівності людей: "темні люди", "простолюдини", "низькі", "молодші" підкоряються "благородним мужам", "старшим", "кращим", "вищим".

Таким чином, вчення Конфуція відстоює аристократичну концепцію форми правління державою, а простий народ повністю позбавляється прав вирішувати державні справи.

До методів здійснення влади Конфуцій відносить ненасильницький метод правління, закликає правителів діяти на засадах доброчесності. Основа доброчесності, на його думку, полягає у шанобливості до всіх "старших". Він виступає за розподіл багатства на засадах рівності, за мир між верхами і низами, за гармонію у відносинах, за неповалення правителів. Він відкидає заколоти і боротьбу за владу, негативно відноситься до завойовницьких війн. Конфуцій виступає проти регулювання політичних відносин через посередництво закону і покарання, і пропонує підтримувати порядок за допомогою ритуалу, "народ буде знати сором, і він виправиться".

У II ст. до н. е. конфуціанство було впливовою течією і навіть відіграло роль державної релігії у Китаї.

З критикою конфуціанства у IV ст. до н. е. виступив Ла-оцзи — засновник даосизму. Дао характеризується як незалежний від небесного володаря хід речей, природна закономірність. Дао визначає закони неба, природи і суспільства. Все неприродне, згідно з даосизмом, — це відхилення від дао і неправильний шлях.

Даосизм виступає проти насильства, війн, армії, закликав до патріархальної простоти минулих часів, до відмови від культури, писемності, знарядь праці, тобто від усього нового. Ці ідеї істотно притупили критицизм по відношенню до реально існуючих соціально-політичних порядків.

Більш послідовно і активно, ніж даосизм, інтереси народу відстоюються у вченні Мо-цзи (479—400 рр. до н. е.). Це вчення виступало проти конфуціанства і даосизму. Мо-цзи, виходячи з природної рівності людей, обґрунтовує договірну концепцію виникнення держави і належність верховної влади народу. Тут проглядає ідея справедливості і пріоритет єдиної законодавчої влади, врахування інтересів простого люду, звільнення низів від суспільного гноблення і злиднів. Простежується думка про те, що бідність — це коріння всіх безпорядків в управлінні.

Теорія політики і права легістів відображена в ряді трактатів Гунсунь Яна (390—338 рр. до н. е.) — засновника вчення законників. Сутність вчення полягає в тому, що в управлінні слід спиратися на закони і суворі покарання. Він критикує конфуціанські традиції і ритуали, виступає за сильну владу. Закон, за його уявленням, виступає як наказна форма, причому законодавець сам не зв'язаний законом. Він виступає за превентивне покарання, колективну відповідальність без вини.

2. Державно-правові погляди Платона та Аристотеля.

Сократ, 469–399 рр. до н.е., — одна з найцікавіших фігур у духовній історії людства, з іменем якої пов'язане виникнення моральної філософії. Сократ викладав свої погляди виключно в усній формі. Про них можна дізнатися тільки з тих творів його учнів і сучасників, які збереглися, — це, перш за все, Платон і Ксенофонт. Обговорення моральних та політико-правових проблем Сократ підняв на рівень логічних дефініцій і понять, закладаючи цим основи власного теоретичного дослідження в даній галузі. Моральна організація полісного життя так само неможлива без законів, як

неможливі і закони поза полісом: закони, у трактуванні Сократа, і є основою полісу.

Сократ, як і софісти, розрізняє природне право і право писане. Але ця відмінність не перетворює їх у протилежність, як це мало місце у трактуванні софістів. І неписані божі закони, і писані людські закони мають на меті, згідно з Сократом, одну і ту ж справедливість, яка не просто є критерієм законності, але, по суті, тотожна з нею. Сократ — переконаний прихильник такого устрою держави-полісу, при якому безумовно панують справедливі за своєю природою закони. Настійливо пропагуючи необхідність дотримання полісних законів, Сократ пов'язує з цим і єдність громадян, без чого, на його погляд, ні будинок не може добре стояти, ні держава керуватися. При цьому, під "єдністю" він має на увазі відданість і підкорення членів полісу законам, а не уніфікацію смаків, думок і поглядів людей.

Принцип законності Сократ використовував, як базисний критерій при класифікації і характеристиці різних форм державного устрою і правління. Владу, ґрунтовану на волі народу і на державних законах, він називав царством, а владу проти волі народу і таку, що базується не на законах, а на свавіллі правителя, назвав тиранією. Якщо правління здійснюється людьми, які виконують закони, то такий устрій він називав аристократією, якщо ж влада походить від багатства — плутократією, якщо від волі всіх — демократією.

Судячи з платонівського діалогу "Критон", Сократ першим в історії європейської політичної та правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою і її членами (громадянами). Будь-який громадянин, що досягнув повноліття, пояснює Сократ, може, відповідно до закону, без всяких перешкод покинути державу, якщо її порядки йому не подобаються, і відправитися куди йому хочеться — або в колонію держави, або в іншу державу. Прийняття громадянства, таким чином, — добровільне. Тому ті громадяни, які залишаються в цьому полісі, як його члени, фактично погоджуються виконувати всі веління держави і її органів. Громадянин держави, який залишається, згідно з Сократом, повинен або переконанням та

іншими правомірними, ненасильницькими засобами уникнути можливості несправедливих рішень і заходів законних органів полісу та посадових осіб, або виконувати їх.

З пануванням розумних і справедливих законів Сократ пов'язує саму можливість політичної свободи. І, говорячи про обов'язки індивіда перед полісом, він мав на увазі законні обов'язки вільних і рівних громадян в умовах розумно і справедливо упорядкованого полісу. Тільки таким шляхом може бути досягнута, на думку Сократа, свобода — "прекрасне і величне надбання як для людини, так і для держави".

Вплив Сократа найбільшим чином проявляється в таких найвищих досягненнях грецької політичної думки, як політична філософія Платона і політична наука Аристотеля.

Платон (427—347 рр.) — один з найвидатніших античних мислителів народився у знатній афінській родині, був учнем Сократа.

Розрізняють твори раннього і зрілого Платона. У ранніх його творах переважають погляди, метод і підхід Сократа — раціоналізм. Цей його період творчості називають сократичним. Соціально-політичне вчення Платона відноситься до зрілого періоду його творчості. Платон був ідеологом аристократичних шарів рабовласницького класу. Його погляди можна характеризувати як ідеалізацію кастової структури суспільства і державного абсолютизму. Природа до державного суспільства, причини і механізм виникнення держави пояснюються в окремих діалогах Платона, таких як "Протагор", "Політика" і "Закони".

Слід відмітити, що названі уявлення часто не узгоджуються одне з одним. Він малює міфологічні картини минулих часів "щасливого суспільства" без державної організації. На його думку, державну форму суспільство набуло внаслідок виправлення минулих устоїв. У діалозі "Протагор" Платон змальовує один з варіантів додержавного суспільства і причини виникнення держави, викладаючи міф про Прометей і Зевса. За цим міфом, Прометей і інші боги подарували людству примітивне соціальне

існування. Між людьми точилася запекла ворожнеча, і тоді Зевс подарував людям політичне мистецтво, а ті, оволодівши ним, перейшли до державного життя.

У творах "Політик" і "Закони" Платон також звертається до міфологічної форми додержавного суспільства, де розповідає про ідеальні часи Кроноса. Визначаючи ідеал політика, він показує правління богів у Космосі. На його думку, епоха Кроноса співпала з першим кругообертом космосу, коли люди, породжені землею, знаходилися під управлінням богів. Тоді серед людей не було ні воєн, ні чвар, натомість були тисячі хороших речей і не існувало держав. За думкою Платона, Зевс є сином Кроноса. Намалювавши у своїх творах образи бездержавного життя людей в епоху Кроноса, Платон показав, що добре жити людське суспільство може лише під владою богів. "Позбавлені божественного покровительства, вони потребують політичної влади, державної організації, але при створенні державного ладу люди повинні наслідувати бездержавний спосіб життя, який був в епоху Кроноса".

Таким чином, за ідеями Платона, люди, що безпосередньо не управляються богами, повинні жити у державі і під владою політичних законів і правителів.

Показуючи механізм переходу до держави, у книзі "Закони" Платон робить історичний екскурс, досліджуючи різні способи виникнення держави. Він говорить про те, що держава існувала до потопу, а потім загинула. Після цього людство довгий час існувало у бездержавному стані. Потім люди почали обробляти землю, споруджувати житла, об'єднуватися в роди, займати певну територію, вчитися добувати і обробляти метали, впроваджувати звичаї. Потім роди почали об'єднуватись спочатку у невеликі, а згодом у великі спілки, дотримуватись звичаїв, обирати з свого середовища вождів, що відігравали роль царів. Представники спільної ради отримали найменування законодавців. Так Платон пояснює виникнення законодавства.

У діалозі "Держава" Платон стверджує, що державу створюють потреби людини. Оскільки потреб у кожної людини багато, а люди неоднакові, то і

держава має початки справедливості і несправедливості. Класифікуючи форми держави, Платон виділяє тимократію і тимократичну людину, олігархію і олігархічну людину, демократію і демократичну людину, тиранію і тиранічну людину. Він вважає, що це недосконалі форми держави і досконалу державу слід "подумки побудувати". Модель такої держави він будує на розподілі людей за станами-класами відповідно до їх природних задатків. Щоб кожна людина і кожен клас (виробничий, охоронці і правителі) займалися лише своєю справою і не втручалися у діяльність інших, щоб задовольнялися лише розумні потреби людей. У цьому, за його думкою, і полягає ідея справедливості, котра повинна бути реалізована в ідеальній державі.

Таким чином, у Платона форми держави виникають природнім шляхом, а виникнувши, вони, в силу своєї порочності, постійно змінюються. За його думкою, держава безперервно погіршується шляхом переходу від менш міцної форми до більш міцної (тимократія — олігархія — демократія — тиранія).

У вченні Платона про державу можна відмітити, що, пояснюючи походження держави, автор користується методами історизму і вдосконалення держави, далі історизм зовсім зникає, а суспільне життя зазнає штучного одержавлення і обґрунтовується державний абсолютизм.

Малюючи справедливу державу, Платон виходить з тієї відповідності, яка, за його думкою, існує між космосом, державою і окремою людиною. Він виділяє три начала людини — розум, лють та хтивість і переносить їх на державу, виділяючи такі начала: дорадче, захисне і ділове. Звідси поділ людей на три стани: правителів, воїнів і виробників (ремісників і землеробів). Справедливість, за його думкою, полягає в тому, щоб кожен займався своєю справою.

Тут Платон ідеалізує кастовий лад єгиптян стосовно афінян. Він придумав для ідеальної держави міф про те, що Бог створив всіх людей братами, але в здібних додавав золото, в їх помічників — срібло, а в землеробів і ремісників — залізо та мідь. Перехід з першої у другу і з другої в першу касту він припускає лише в тому випадку, коли з золота народжується срібне

потомство, а від срібла — золоте. Що стосується третьої касти, то Платон вважав, що держава знищиться, якщо оберігати її будуть залізні або мідні охоронці.

Перші дві касти, за думкою Платона, в ідеальній державі живуть на засадах солідарності, спільності і колективізму. У них відсутня приватна власність. Все спільне — житла, комори з припасами, жінки. Сім'ї у них не має, дітей виховує держава. Жінки рівноправні з чоловіками. Запаси їм поставляє третій стан. Питання шлюбу, побуту, власності, праці і всього життя третього стану вирішує в ідеальній державі влада. Третій стан відмежований від управління державою, але не є рабами. За формою держави Платон припускає царську (уноособну) або аристократичну (колективну) владу. Ідеальній державі Платона протиставляються чотири інших форми. Він створює цілісну динамічну картину політичного життя і зміну форм (аристократія, тимократія, олігархія, демократія та тиранія).

Інший державний лад Платон змальовує у діалозі "Закони". У цьому суспільстві 5040 громадян за жеребом отримують наділ землі і будинок, якими користуються на правах володіння. Власність залишається державною. До цього числа громадян не входять раби і іноземці, що займаються землеробством, ремеслом і торгівлею. Всіх його громадян слід забезпечити рабами. Він виступає за споживчу рівність. Передбачає закон про переділ бідності і багатства та насаджування колективізму. Хоча сім'я і визнається, виховання дітей регламентується законами. Жінки і чоловіки рівноправні, хоча і не можуть бути вищими правителями. Громадяни рівні, але рівність трактується аристократично.

Всі громадяни поділяються на чотири класи. На чолі платонівської держави стоїть 37 правителів віком від 50 до 70-ти років, яких обирають шляхом слідчих виборів. Виборна рада складається з 360 членів, по 90 від кожного класу. Згадується про народні збори. Для громадян 3 і 4-го класу присутність на народних зборах не є обов'язковою. Платон пропонує ще один орган — "нічні збори 10-ти наймудріших охоронців", котрим доручити всю

долю держави. У "Законах" розрізняються два види державного устрою: перший — де над усіма стоять правителі, другий — де і правителі діють на основі законів, причому закони повинні бути справедливими (проявами розуму). Платон закликає законодавців дотримуватися прийняття помірності законів, обмеживши з однієї сторони владу правлячих, а з іншої — свободу тих, ким керують.

Попереджує про те, що закони не повинні йти врозріз з місцевими умовами. Він надає великого значення розробці теорії закону. Закони повинні бути, за його думкою, детальними і суворими, мають гостро реагувати на відхилення у публічному і приватному житті. На сторожі платонівських законів стоїть правосуддя, хоча воно і не є самостійною владою. До правосуддя, за його думкою, повинні були залучені кожний правитель і всі громадяни. Суд повинен бути активним, здійснювати захист по справах.

Велика увага в ідеальній платонівській державі приділяється ідеології, тлумаченню покори і суворих потойбічних кар для непокірних.

Такі основні державно-правові ідеї висловив Платон, моделюючи ідеальний політичний лад, державу і законодавство в рабовласницькому суспільстві. Безперечно, потрібні були видатні політичні здібності і неабияка спостережливість, щоб уявити і охарактеризувати різні форми державного управління, як це зробив Платон.

Саме з іменем Аристотеля, який жив у 384–322 рр. до н.е., пов'язане зародження політичної науки як окремої науки. Аристотелем була написана велика кількість праць, зокрема на політико-правову тематику в таких роботах, що дійшли до нашого часу, як "Політика", "Афінська політія", "Етика" і "Риторика".

Аристотель зробив спробу всесторонньої розробки науки про політику. Політика як наука в нього тісно пов'язана з етикою. Аристотель розрізняє два види справедливості: розподіляючу та зрівнюючу. Розподіляюча справедливість означає поділ загальних благ за заслугами, пропорційно внеску того чи іншого члена суспільства у спільну справу. Тут можливий як рівний,

так і нерівний розподіл відповідних благ. Зрівнюючи справедливість базується на арифметичній рівності, причому сферою застосування цього принципу є область цивільно-правових угод, відшкодування шкоди, покарання. Головним висновком з етичних досліджень Аристотеля, що має суттєве значення для політики, права і законодавства, є положення про те, що політична справедливість можлива тільки між вільними і рівними людьми, які належать до одного спілкування і мають на меті самозадоволення, самодостатність (автаркію). Тобто, політична справедливість є принципом політичної форми влади.

Держава, за Аристотелем, виникає природним шляхом для задоволення життєвих потреб, але мета її існування — досягнення блага людей. Держава, у порівнянні з сім'єю та поселенням, — вища форма спілкування, в якій і завдяки якій всі інші форми людського спілкування досягають своєї мети і завершення. Держава — це достатня для самостійного існування сукупність громадян. А громадянином, згідно з концепцією Аристотеля, є той, хто може брати участь у законорачій (законодавчій) та судовій владі даної держави.

Кожній формі держави відповідає своє поняття громадянина, свої підстави наділення того або іншого кола осіб сукупністю громадянських прав. Форму держави Аристотель характеризує, як політичну систему, яка уособлюється верховною владою в державі. З огляду на це, форма держави визначається кількістю правлячих (один, небагато, більшість). Крім того, розрізняються правильні і неправильні форми держави: у правильних формах правителі мають на меті загальне благо, в неправильних — тільки своє особисте благо. Трьома правильними формами держави є монархічне правління (царська влада), аристократія і політія, а відповідними неправильними формами є — тиранія, олігархія і демократія. В свою чергу, кожна форма має кілька видів, оскільки можливі різноманітні комбінації формотворчих елементів.

Найбільш правильною формою держави Аристотель називає політію. Це така форма держави, в якій править більшість в інтересах загального блага.

Політія, за Аристотелем, є своєрідним поєднанням олігархії і демократії, їхніх кращих сторін, будучи вільною від недоліків і крайнощів двох останніх. По суті, аристотелівська політія означає не тільки особливу форму держави; вона, одночасно, є теоретичною конструкцією політичної форми влади взагалі. У цьому аспекті вона служить своєрідним еталоном для реально існуючих державних форм і критерієм для визначення рівня їхньої політичності або неполітичності, відхилення від норм політичної справедливості.

Право, за Аристотелем, є нормою політичного спілкування людей. "Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, яке служить критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування", — підкреслював Аристотель у своїй праці "Політика". Право характеризується Аристотелем також як рівність, але, відповідно до його трактування справедливості, ця рівність не абсолютна, а відносна, оскільки люди не рівні за своїм достоїнством.

Право, в цілому, як політичне явище Аристотель називає "політичним правом". Це, зокрема, означає неможливість існування неполітичного права, а також відсутність права в неполітичних (деспотичних) формах спілкування, суспільного устрою і правління. Причому, політичне право, за Аристотелем, "частково природне, частково умовне. Природне право — те, яке скрізь має однакове значення і не залежить від того чи його визнають, чи не визнають. Умовне право — те, яке спочатку могло бути без істотної різниці таким або іншим", але після того, як воно визначається (фіксується), ця можливість втрачається. Тобто, Аристотель не зводить всього права до права, створеного шляхом волевиявлення, тобто встановленого людьми. Підкреслюючи, що, хоча вся область права і змінюється, проте поняття справедливості в праві може змінюватися тільки певним чином. Природне право є природним, перш за все, тому, що воно політичне, адекватне політичній природі людини і висловлює вимоги і уявлення про політичну справедливість у людських взаємовідносинах.

Під умовним (людським, волевстановленим) правом в концепції Аристотеля розуміється те, що пізніше стало називатися позитивним правом, тобто до умовного права він відносить приписи закону і загальних договорів. При цьому, він говорить про писані і неписані закони. Під неписаним законом, який також належить до умовного (позитивного) права, мається на увазі правовий звичай (звичаєве право).

Істотним складовим моментом політичної якості закону є його відповідність політичній справедливості і праву. Будь-який закон у своїй основі повинен мати право, тобто право повинно знаходити своє втілення і дотримання в законі. Відхід закону від права означав би, відповідно до концепції Аристотеля, відхід від політичних форм до деспотичного насильства, переродження закону в засіб деспотії. "Не може бути справою закону здійснення влади не тільки по праву, але й всупереч праву; прагнення ж до насильницького підпорядкування, звичайно, суперечить ідеї права".

З політичного характеру права (природного права і закону) випливає необхідність його відповідності тій формі державного устрою, в рамках якої воно повинно діяти. В цілому, з вчення Аристотеля про різні форми правління — правильні форми і відповідні відхилення від них (тиранія, олігархія і демократія) — випливає, що всі вони, за принциповим виключенням тиранії (деспотичного правління), по суті, відносяться ним до політичної (державної) форми організації суспільного життя і правління і, відповідно, передбачають, в тій чи іншій мірі, політичну справедливість, право і закон.

Законодавство — частина політики, тому мистецтво законодавця полягає в умілому та адекватному відображенні в законах своєрідності даного державного ладу і стабілізації, таким чином, існуючої системи відносин. Політичний порядок, притаманний певній формі державного ладу, відіграє, за Аристотелем, роль констатуючого принципу для чинного законодавства, "бо порядок і є в певній мірі закон".

Політичне правління — це, згідно з Аристотелем, правління законів, а не людей. "Хто вимагає, щоб закон владарював, вимагає, видається, того, щоб

владарювали тільки божество і розум, а хто вимагає, щоб владарювала людина, той висуває в цій своїй вимозі певний тваринний елемент, бо пристрасність є щось тваринне, та й гнів збиває з істинного шляху правителів, хоч би вони й були найкращими людьми; навпаки, закон — врівноважений розум". Панування людини, замість розуму і закону, на думку Аристотеля, може призвести до зловживання владою і можливої тиранії.

Закон розумний, оскільки в ньому правильно виражена його політична природа, ідея права. Нормальна дія закону передбачає розвиненість, підготовленість людей до доброчесності і політичної справедливості, до розумного способу дії і поведінки. Людей же, які керуються пристрасностями, а не розумом, можна утримати в рамках морально дозволеного тільки шляхом покарання, бо, "взагалі кажучи, пристрасність підкоряється не переконанням, а тільки силі". Поєднання в законі авторитету розуму і державної сили робить його не замінимим засобом регулятивного та виховного впливу як на моральних, так і на аморальних членів політичного спілкування. Істотним, при цьому, є якість самого закону. "Зрозуміло, — писав Аристотель, — що для суспільного виховання необхідні закони, а для хорошого — необхідні хороші закони".

При характеристиці політико-правового вчення Аристотеля необхідно, в цілому, відзначити, що головним для нього є пошук саме природнолюдських, а не божественно-міфічних підстав політико-правових явищ; саме в людині, в її політичній (суспільній) природі він вбачає витoki та об'єктивні основи цих явищ. Тому вчення Аристотеля є своєрідним синтезом і подальшим розвитком попередніх підходів до політико-правової проблематики. Акцентування уваги на політичній природі людини, як на об'єктивній підставі, що є визначальною для специфічних відносин і взаємозв'язку людей у сфері їхнього суспільного, політичного, морального і правового життя, є визначальним етапом на шляху розвитку світських, раціонально-теоретичних уявлень про специфічні закономірності, що діють у цій сфері.

В історії політичних вчень жоден із значних мислителів античності, середньовіччя і нового часу не обійшов стороною творчої спадщини Аристотеля, не уникнув того, щоб прямо або опосередковано не визначити своє ставлення до вчення Аристотеля.

Державно-правові вчення Аристотеля є логічним і закономірним продовженням і разом з тим підсумком античної соціально-політичної думки класичного періоду. Очевидно, немає жодного запитання, поставленого Демокритом, Протагором, Платоном і деякими іншими мислителями Давньої Греції, котрих не торкався б Аристотель і не намагався б дати на них відповідь. Аристотель не просто проаналізував і узагальнив думки про соціально-правові і політичні явища, він глибоко вивчив своїх попередників і реалістично відобразив у своїх теоріях історію класичного полісу.

Аристотель народився у невеликому еллінському містечку Стаїрі, вчився в Афінах, викладав у платонівській Академії, жив в інших грецьких державах, заснував в Афінах свою філософську школу лікей (ліцей) і керував нею до своїх останніх днів.

Аристотель був плідним автором, але багато його праць не збереглися до наших днів. Тема політики, держави і права освітлена в таких його працях, як "Політика", "Афінська політія", "Етика".

Аристотель як і Платон залишається поборником рабовласницького полісу. Однак докладне вивчення минулого і теперішнього не заважає Аристотелю ставити запитання і про майбутнє полісу. Майбутнє — і він це розуміє — не буде схоже на минуле і теперішнє.

За думкою Аристотеля, засобами вдосконалення полісної системи є вчення про різноманітні види "умовно-зразкового ладу". Аристотель відстоює зведення до середнього рівня потреб, інтересів і цілей людини, володіючих і підвласних, багатих і бідних станів, форм державного ладу і правління. У пошуках вдосконалення полісу мислитель обґрунтовує необхідність введення середнього елемента, тобто середнього між двома крайностями.

Соціально-політичні і державно-правові проблеми розглядаються Аристотелем з позицій ідеального розуміння полісу, як політичного спілкування вільних і рівних людей.

Держава, за думкою мислителя, є продуктом природного розвитку. Вона потрібна таким природним силам, як сім'я і поселення. Але держава — це вища форма спілкування, що охоплює собою всі інші форми спілкування. Аристотель вважає людину за своєю природою істотою політичною, що політична його природа завершується лише в державі (у політичному спілкуванні), але не всі люди досягли такого рівня. За його думкою, політичне спілкування і політична влада характеризуються відносинами свободи і рівності, а відносини між паном і рабом такі ж, як у сім'ї між батьками і дітьми. Критикуючи Платона, Аристотель заперечує надмірну єдність елементів, що складають державу, і вважає, що спільність майна, жінок і дітей призводить до знищення держави.

Таким чином, у вченні Аристотеля людина представлена як вихідна з соціально-політичної теорії, а держава як кінцева. Ці дві субстанції — людина і держава — взаємозв'язані і не існують одна без одної. Держава є сферою реалізації мети людини, яка без активної діяльності не може реалізувати свою сутність. Раб, ремісник, землероб в ідеальній державі, змальованій Аристотелем, — недосконалі істоти, оскільки вони не можуть піднятися до статусу громадянина держави. З іншого боку, держава не здатна звернути людину до справедливості", тобто допомогти їй стати добродієм громадянином — отже, держава порочна. Держава у Аристотеля є метою і умовою людського життя. Аристотель виступає як переконаний захисник прав індивіда, приватної власності і сім'ї. Він стверджує, що приватна власність має коріння в природі людини, в її природній любові до себе.

Аристотель стверджує, що рабство має природну основу, що рабами народжуються. Обґрунтовуючи свою позицію, він вважає, що у раба два плотських начала переважають над духовними, пристрасті над розумом, фізичні здібності над інтелектуальними. У його розумінні раб і рабство

вживаються у подвійному значенні — раб за природою і раб за законом. Він навіть намагається захистити раба, говорячи про те, що "лихе" застосування влади не приносить користі ні пану, ні рабу. Раба Аристотель не відносить до громадянина. Громадянство, за його думкою, має не кожна вільна людина. Жінки, парубки і старці — громадяни лише у відносному розумінні. Громадянство не залежить від форми держави (якщо в демократичній державі та або інша людина, то в олігархії він часто таким не є).

Говорячи про форми держави, Аристотель вважає, що їх слід розрізняти залежно від числа тих, хто має владу (один, небагато, більшість). Він розрізняє правильні і неправильні форми держави. Державами правильної форми Аристотель називає такі, в яких правителі вважають головним загальну користь, а до неправильних — лише своє особисте благо. Монархію, аристократію і політію він відносить до правильних форм, а тиранію, олігархію і демократію — до помилкових. Найправильніша форма, за його думкою, — політія, де навіть більшість існує в інтересах загальної користі. Інші форми — це відхилення від політії. Найгірша форма держави, за Аристотелем, — тиранія.

Ідеальною державою Аристотель вважає "середній" державний лад (суміш олігархії і демократії). Соціальна основа такої держави — це середній клас (стан, що знаходиться між багатими і бідними). Населення має бути достатнім, територія — зорієнтована однаково на море і сушу.

У книзі "Політики" Аристотель показує закономірності зміни і розвитку форм державності, причини переворотів. Він відмічає, що існуючі форми державної влади недосконалі і потребують оновлення. На його думку, державні заколоти небажані. Але він вважає їх обґрунтованими, як кару за помилки "лихих організаторів держави". Якщо ті чи інші класи не отримують своєї частки в державному управлінні і виявлять спроби заколоту, то такий заколот можна вважати цілком справедливим.

У своєму праворозумінні Аристотель поділяє позиції Сократа і Платона про співпадання справедливого і законного. Поняття справедливості зв'язане з

уявленням про державу, оскільки право, яке є критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування. Аристотель в цілому називає право політичним, таким чином підкреслюючи, що в неполітичних формах правління (тиранія) право відсутнє.

3. Розвиток державно-правових поглядів у Стародавньому Римі.

Історія давньоримської політичної і правової думки охоплює ціле тисячоліття й у своїй еволюції відображає істотні зміни в соціально-економічному і політико-правовому житті давніх римлян.

Історію Стародавнього Риму прийнято ділити на три періоди: царський (754—510 р. до н. е.), республіканський (509—28 р. до н. е.) і імператорський (27 р. до н. е. — 476 р. н. е.).

З 395 р. н. е. єдина Римська імперія розділилася на Західну і Східну (Візантійську), остання проіснувала до 1453 р.

Політико-правові вчення Стародавнього Риму мали багато загального з вченнями античної Греції. Їх подібність визначалася однотипністю соціально-економічних відносин, глибокою наступністю в розвитку їх культур.

Завоювання Римом грецьких полісів поклало початок еллінізації римського суспільства, значному поширенню грецької культури серед римлян. Політико-правові вчення тут формувалися на основі філософських напрямків, перенесених із Греції. При розробці політико-правових концепцій римські мислителі спиралися на запозичені з грецьких джерел уявлення про форми держави, співвідношення закону і справедливості, природне право й ін.

Своєрідність римської політико-правової думки була обумовлена:

- по-перше, розвитком відносин приватної власності і рабства, що диктувало необхідність посилення правового захисту майнових відносин, особливо з боку держави.

- по-друге, результатом практичної діяльності юристів щодо тлумачення законів стало відокремлення юриспруденції в самостійну галузь знань.

У працях римських юристів одержують детальне обґрунтування інститути і норми діючого права (правовий статус вільних і рабів, класифікація майнових угод, зміст права власності і порядок спадкування і т. п.).

- По-третє, із заміною республіканської форми правління промонархічним режимом у Римській імперії одержали значне поширення ідеї космополітизму, світового панування римлян.

- По-четверте, значний вплив на ідеологію римського суспільства справила філософія грецьких і римських стоїків, їх ідеї про духовну рівність громадян, їх обов'язок служити державі, роль долі, закону та ін.

Серед римських юристів у I ст. до н. є. виділявся знаменитий адвокат, державний діяч і мислитель Марк Туллій Цицерон (106—43 р. до н. є.). У його творчості політико-правові проблеми розглядаються в роботах «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки».

Держава в Стародавньому Римі розумілась як громадянська община. Основну причину походження держави Цицерон бачив в їх «вродженій потребі жити разом». За Цицероном завдяки згоді людей утворюються суспільство і держава. Тому останню він розглядає як «надбання народу», «справа народу» — «з'єднання багатьох людей, зв'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів».

Таким чином, держава в нього з'являється як правове утворення, «загальний правопорядок», вона втілює справедливість і право. Така юридизація поняття держави в наступному мала багато прихильників і стала основою теорії правової держави.

Другою важливою причиною утворення держави Цицерон називає охорону власності. Порухення недоторканності приватної і державної власності розглядаються ним як порушення справедливості і права («загального правопорядку»).

Форми держави Цицерон розрізняє за числом правлячих, «характером і волею того, хто править». За цими критеріями він розрізняв три прості форми правління: царська влада, влада оптиматів (тобто аристократія) і народна

влада (тобто демократія). Кожна з них має свої переваги і недоліки. При царській владі «всі інші люди зовсім відсторонені від загального для всіх законодавства». При пануванні оптиматів «народ навряд чи може користатися свободою», він позбавлений і участі «у спільних нарадах і у владі». При владі народу рівність стає несправедливою, «раз при ній немає ступенів у суспільному становищі».

Тому, вважає Цицерон, заслуговує схвалення четвертий вид державного правління «шляхом рівномірного змішання трьох його видів». «Благоволінням своїм, — пише він, — нас привертають до себе царі, мудрістю — оптимати, волею — народи». Ці достоїнства трьох форм правління можуть і повинні, вважає Цицерон, бути представлені в змішаній, найкращій формі держави, нейтралізувати недоліки простих його форм.

Адже царська влада таїть загрозу сваволі одновладного правителя і легко вироджується в тиранію. Влада оптиматів з найкращих перетворюється у владу багатих і знатних — олігархію. Повновладдя народу, на думку Цицерона, призводить до пагубних наслідків, до «божевілля і сваволі юрби».

Правити в державі, за Цицероном, повинні найкращі. «Тому, якщо вільний народ вибере людей, щоб довірити їм себе, — а вибере він, якщо тільки піклується про своє благо, лише найкращих людей, — то благо держави, безсумнівно, буде вручено мудрості найкращих людей». Рабство теж обумовлене самою природою, яка дарує кращим людям панування над слабкими для їх же користі. Мудрий же державний правитель, згідно з Цицероном, повинен бачити й угадувати шляхи і повороти в справах держави, усіляко сприяти міцності і довговічності держави.

Особа, що відає справами держави, повинна бути мудрою, справедливою, витриманою і красномовною. Вона повинна бути обізнаною у державознавстві і «володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливий». Досвід минулого, на його думку, показує: держава така, якими є люди, що займають у ній найвище положення. «Зло не тільки в тім,

що проступки здійснюють перші особи, скільки в тім, що в них знаходилося дуже багато тих, хто їм наслідує».

Управління державою Цицерон вважав сполученням науки і мистецтва, що вимагає не тільки знань і чеснот, але й уміння практично їх застосовувати в інтересах загального блага. Він радив вивчати науки про державу і право — «такі науки, що зможуть зробити нас корисними державі». Служіння їй — «сама славна задача мудрості і найбільший прояв доблесті і її обов'язок».

Обов'язок ідеального громадянина, згідно з Цицероном, — слідування таким чеснотам, як пізнання істини, справедливність, велич духу і благопристойність. Громадянин не тільки не повинен сам шкодити іншим, зазіхати на чужу власність, але і подавати допомогу потерпілим від несправедливості і трудитися для загального блага. У республіці не може бути відстороненості від політики: «при захисті свободи громадян немає приватних осіб».

Право. Як і природу держави, природу права Цицерон бачить у природі людини і виводить право з поняття закону, що відповідає природному праву. Такий закон «є закладений у природі вищий розум, що велить нам робити те, що робити належить, і забороняє протилежне». Це — «вищий закон, що, будучи загальним для всіх століть, виник раніш, ніж який би то не було писаний закон, вірніше, раніш, ніж яка-небудь держава взагалі була заснована», її справжнім джерелом і носієм природного права є людський розум («розум є закон»).

Природний закон, на його думку, мірило для розрізнення благого закону і дурного, права від безправ'я, чесного від ганебного.

Основою права, за Цицероном, є справедливність («ми народжені для справедливості») і схильність любити людей.

Справедливність вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність, їй повинні відповідати закони, встановлені в державі.

Закон Сенс закону саме в тім, що він прийнятий і встановлений для всіх і заради блага всіх, — так Цицерон формулює важливий правовий принцип. Основний закон республіки — «Благо народу — вищий закон!».

У своїй політичній діяльності Цицерон у цілому залишався вірним його теоретичній концепції держави. Під час правління тріумвірів його ім'я було включено в списки осіб, що підлягають смерті без суду. 7 грудня 43 р. до н. е. він був обезглавлений прихильниками тріумвірату.

Творча спадщина Цицерона вплинула на всю наступну історію політичної і правової думки. Його положення про державу як правове спілкування, її форми, республіку, про громадянина як суб'єкта права і держави, про природне право і закони привернуть увагу багатьох наступних мислителів.

Стоїцизм користався в період розквіту еллінської культури у Римі винятково великою популярністю. Серед найбільш відомих римських стоїків виділялися філософи і політичні діячі Луцій Анней Сенека (3—65 р.), Епіктет (біля 50 — біля 140 р.) і Марк Аврелій (121—180 р.).

У дусі поглядів давньогрецьких стоїків Сенека вважав долю, провидіння причиною всіх причин.

Людські відносини розглядав як частину світових відносин, які люди не в силах змінити. Люди — «рідні один одному», адже природа створила всіх людей з однієї і тієї ж матерії і для тих самих цілей. Усі люди — члени одного світового цілого, абсолютно рівні один одному, і кожна людина священна для іншої. Сенека вважав усіх людей не тільки рівними, але й однаково благородними. Навіть раби часто набагато шляхетніше своїх панів. Завдяки розуму і товариській людяності в боротьбі за існування опанували природними стихіями і живуть тісними співтовариствами.

Разом з іншими стоїками Сенека доводив природну необхідність держави.

Подібні ідеї розвивав і Епіктет. Він різко критикував багатство і засуджував рабство. «Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим.... Як не

уживаються одне з одним добродетель і порок, так свобода і рабство». Епіктет закликав до особистого морального удосконалення і належного виконання тієї ролі, що визначена долею.

Марк Аврелій розвивав уявлення про державу «з рівним для всіх законом, керованим згідно рівності і рівноправності всіх, і царстві, яке вище за все шанує свободу підданих». У творі «До самого себе». У душі стоїків він викладав моральні максими: «Недозволено поруч із благом розуму і громадськості ставити щось чужорідне: схвалення юрби, захопленість владою, багатством, життям, повним насолодою»; «У житті найкраще — справедливість, істина, розсудливість, мужність — ...самодостатність духу» та ін.

Морально-правові ідеї і положення грецьких і римських стоїків справили вплив на римських юристів перших століть нашої ери.

У результаті впливу грецької філософії і праворозуміння римське правознавство перетворилося в науку. На відміну від грецьких знань про право, римське правознавство було сконцентровано на конкретних питаннях правової практики. За кілька століть до н. е. воно пройшло шлях від (божественного, сакрального права) до *jus civile* (цивільного права). Відмінною рисою римської правової науки стало яскраве втілення етики стоїків.

Початок світської юриспруденції відповідно до переказів пов'язано з ім'ям Гнея Флавія (I ст. до н. е.), його збірником «Цивільне право Флавія», що використовувався у цивільному процесі.

В епоху принципату, у Римі усе більшу силу набирав досвід учених-правознавців. Імператорська влада мала потребу у фахівцях, яких вона могла постійно використовувати як своїх помічників. Величезне значення для зміцнення позицій вчених-правознавців, а також і самого правознавства мали заходи римського імператора Августа про надання найбільш авторитетним юристам права проведення судових експертиз. У практичному сенсі це означало, що висновки саме цих юристів мали чинність закону і пред'являлися в суді. У них же містилися і різного роду коментарі до цивільного права.

Діяльність юристів з вирішення правових питань включала — відповіді на юридичні питання приватних осіб; *causae* — повідомлення потрібних формул і допомога при укладанні угод; *actiones* — повідомлення формул для ведення справ у суді.

До числа найвідоміших юристів періоду ранньої імперії належали Гай, Папініан, Павел, Ульпіан і Модестин (II—III ст.). Пізніше, у V ст. спеціальним законом про цитування юристів положенням цих п'яти юристів була надана законна сила. Їх твори стали важливою частиною кодифікації імператора Юстиніана — Зводу римського цивільного права.

Людське право (*jus*) розумілося римськими юристами як право природне і звичаєве право. складі діючого права в Римській імперії юристи виділяли три частини: природне право, право народів і право громадян.

Природне право вони поширювали на всіх живих істот — всі народжуються вільними. У людському суспільстві, за Ульпіаном, до його установлень відносились передусім шлюб, сім'я, виховання. Вимогам природного права підлягають всі інші частини права.

Право народів — загальне всім людям, право, яке природний розум встановив між усіма людьми. Право народів юристи тлумачили як правила міждержавних відносин, норми майнових і інших договірних відносин римських громадян з неримлянами. Це забезпечувало взаємодію і взаємовплив норм цивільного права і права народів, що захищало приватні і державні інтереси римлян. За нормами права народів заборонялися всі угоди з ворогами. Захоплений римлянами ворог втрачав свою правоздатність і ставав рабом. Суворо дотримувався імунітет послів і посольств, у т. ч. послів ворога.

Право громадян або цивільне право регулювало відносини між вільними римлянами на основі звичаєвого права, законодавства народних зборів, преторського права. «Цивільне право, — відзначав Ульпіан, — не відокремлюється цілком від природного права чи права народів....Таким чином, наше право є або писаним, або неписаним, як у греків; із законів одні написані, інші ненаписані».

Власне сутність права теоретично точніше сформулював юрист Павел. «Слово «право», — пояснював він, — вживається в декількох значеннях: по-перше, «право» означає те, що завжди є справедливим і добрим, яким є природне право. В іншому значенні «право» — це те, що корисно всім чи багатом у якій-небудь державі, яким є цивільне право». Приписи права — «жити чесно, не чинити шкоди іншим, кожному надавати те, що йому належить». Таким чином, право в праворозумінні римських юристів набуло значення справедливості, правди і рівності, еквівалентності як загальних принципів природного права.

Юриспруденцію Ульпіан визначав як науку про справедливість і несправедливість — «пізнання божественних і людських справ, знання справедливого і несправедливого».

Право в Стародавньому Римі поділялося на приватне і публічне. За знаменитою формулою Ульпіана, публічне право відноситься до положення держави, приватне — до користі окремих осіб. Приватне право, вважав він, містить у собі предписання права природного, права цивільного і права народів.

Основну увагу юристи приділяли приватному праву. Вирішуючи суперечки з цивільних справ, юристи розмежували види угод, розробили форми позовів, договорів, заповітів, визначили повноваження власника й інших суб'єктів права, правовий статус особистості і т.д. Саме приватне римське право стало основою для розвитку європейського права. А система права, що склалася в Стародавньому Римі, зіграла виняткову роль у становленні громадянського суспільства в країнах Європи.

До вивчення публічного права римська юриспруденція звернулася в I—II ст., коли правознавці, що одержали привілей офіційного тлумачення закону, виступили на підтримку імператорського режиму. У публічному праві вони проводили ідеї необмежених повноважень принцепса, передачі йому законодавчих функцій, розробили правове положення святинь і жерців,

повноваження державних органів і посадових осіб, поняття влади, громадянства і ряд інших інститутів державного й адміністративного права.

Висока юридична культура римської юриспруденції, юридичної техніки і та роль римських юристів, яку вони зіграли своїм детальним обґрунтуванням інститутів і норм діючого права, пояснюють і рецепцію римського права, його принципів юриспруденцією країн континентальної Європи, величезний вплив римських юристів на наступний розвиток правової думки.

Рим тричі «підкорив» світ: перший раз своїми легіонами, що поставили Італію в центр тодішнього — кола земель, омиваних Середземним морем; вдруге — своїм правом, рецепційованим Європою; втретє — християнством.

Велич римського народу виявляється не стільки в тім, що він узяв, скільки в тім, що він роздав, писав Марк Антоній.

4. Основні риси державно-правової думки доби Середньовіччя.

Вагомий внесок у розвиток новітніх поглядів на державно-правові явища зробили середньовічні юристи. Стародавнє римське право було забуте у ранньофеодальних європейських державах, воно було для них чужим і незрозумілим. Зате в середні віки професійне розуміння права вже багато в чому спиралося на положення римського права. Воно набуло поширення, його вивчали, досліджували.

Одним з напрямів дослідницької роботи різних юридичних шкіл X-XI ст. стало порівняння діючого в країнах права з римським правом. Відбувалася активна рецепція римського права, воно успішно ліквідувало "білі плями" у правовому полі феодальних держав, ліквідувало прогалини у феодальному праві, долало його партикуляризм. Відтоді норми римського права зробились універсальними. Розуміння сутності права знову звелось до ідеї справедливості та пов'язаних з нею природно-правових уявлень і політичних поглядів.

Започаткували теорію природного права нового часу павійська, равеннська і римська школи права, які в основу своїх дослідницьких підходів

поклали справедливість як критерій всякого права. На початку XII ст. юрист Інерій заснував школу глосаторів, основним напрямком діяльності якої стало тлумачення Дигестів Юстиніана. Діяльність глосаторів сприяла викоріненню досить поширеного у феодальному судочинстві суб'єктивізму в розгляді конкретних судових справ. Вона утверджувала в юридичній практиці пріоритет правових норм і законів.

Результати діяльності представників цієї течії були видані в середині XIII ст. окремим збірником, який використовувався судами як джерело чинного законодавства. Тут, зокрема, зазначалося, що при розгляді конкретних порушень установлених державою норм судді повинні відновлювати справедливість, керуючись при цьому не власними баченнями чи нормами моралі, а згідно з приписами законів.

Вчення глосаторів було продовжене представниками юридичної думки Італії у XII-XIV ст., які знову повернулися до ідеї природного права і вчень римських юристів, приділяючи основну увагу їх коментуванню. Це були постглосатори. Вони вважали природне право правом найвищої категорії, вимогам якого повинні відповідати норми діючого позитивного на. Окремі юристи-постглосатори ставили природне право вище влади – правителя. А ідеолог цієї течії Луллій Раймунд навіть радив юристам переробити на відповідність природному праву писані закони. В тому випадку, коли таке співставлення було не на користь останніх, не користуватися такими законами, а виходити із принципу розумної необхідності.

Середньовічні погляди на державу і право знайшли відображення у прихильників гуманістичної школи права (XVI ст.). Вони заперечували феодальну роздробленість, відстоювали ідею централізованої держави з кодифікованим законодавством. Юристи-гуманісти значну увагу приділяли дослідженню джерел римського права, погодженню його з нормами чинного національного права, яке регулювало якісно нові суспільні відносини.

Прихильником ідеї природного права був англійський філософ кінця XIII - першої половини XIV ст. Вільям Оккам. Всупереч панівним тоді

теологічним поглядам на державу і право він різко критикував посягання на світську владу. У своєму політичному трактаті "Діалог" мислитель засуджує верховенство влади папи, ієрархічну структуру католицької церкви. Оккам вказує на деспотичний моральний і духовний диктат католицизму, який суперечить приписам Святого Письма. Істинним главою всієї церкви і духовним наставником віруючих є не папа, а Ісус Христос. А тому католицьке духовенство не має ніякого права на відпущення гріхів (індульгенцію), оскільки це може зробити лише один Христос.

Протестуючи проти обов'язкового благословення на престол держав-правителів з боку папи, філософ вказує, що тільки народ має виключне право надання світському правителю владних повноважень. А папська влада повинна виконувати обов'язки, пов'язані зі справами церкви.

Значний внесок у розвиток цих концепцій зробили середньовічні юристи. У ті часи професійне розуміння права багато в чому спиралося на положення римського права. Незважаючи на падіння Римської імперії, римське право було досить поширеним у багатьох народів Європи. Одним із напрямків дослідницької роботи різних юридичних шкіл X—XI ст. стало порівняння чинного в конкретній країні права з римським правом, виявлення прогалин у правовому полі та пропозиції щодо їх ліквідації впровадженням норм римського права.

Відтоді норми римського права зробились універсальними, розуміння сутності права знову звелось до ідеї справедливості та пов'язаних із нею природно-правових уявлень,

Подібні дослідницькі підходи, коли справедливість вважалася критерієм усякого права, використовувалися павійською, равеннською та римською школами права, які започаткували теорію природного права нового часу. На початку XII ст. юрист Інерій (між 1055—60 — до 1130) заснував школу глосаторів, основним напрямком діяльності якої стало тлумачення Дигест Юстиніана.

Результати творчої діяльності представників цієї течії, видані окремим збірником у середині XIII ст., використовувалися судами як джерело чинних правових норм.

Діяльність глосаторів сприяла викоріненню суб'єктивізму в розгляді конкретних судових справ, утверджувала в суспільній свідомості та юридичній практиці пріоритет правових норм і законів держави. У згаданому збірнику зазначалося, що, розглядаючи конкретні порушення встановлених державою норм, судді мусили відновлювати справедливість згідно з приписами законів, а не моральних норм суспільства.

У XIII—XIV ст. середньовічна юридична думка Італії знову повернулася до ідеї природного права і вчень римських юристів, приділяючи основну увагу їх коментуванню та роз'ясненню

Природне право в уявленні нової юридичної течії — постглосаторів було правом вищої категорії, вимогам якого повинні були відповідати норми права, прийняті державою. Ідеолог цієї течії Луллій Раймунд (1234—1315) навіть радив юристам перевіряти на відповідність природному праву писані закони та, якщо останні йому не відповідали, не користуватися ними для відновлення справедливості, а керуватися принципом розумної необхідності. Деякі прибічники цієї правової ідеології вважали природне право більш важливим у суспільному житті, ніж владу правителя.

В історії вчень про державу і право з XVI ст. відома гуманістична школа права, представники якої приділяли значну увагу дослідженню джерел римського права і погодженню його з нормами чинного національного права, що регулювало якісно нові суспільні відносини. Прибічники цієї школи заперечували феодальну роздробленість, генерували ідею централізованої держави з єдиним кодифікованим законодавством; пропонували нормативно передбачити загальну свободу, скасувати кріпосництво, забезпечити зверхність закону в суспільстві.

ВИСНОВКИ

Процес формування політичних та правових ідей і теорій у стародавньому світі на початковому етапі є тільки частиною, в тій чи іншій мірі самостійною, міфологічних уявлень. Тільки пізніше вони отримують своє закріплення в різноманітних концепціях політичної і правової філософії, науки про політику, юриспруденції.

Політична та правова думка у давніх народів — давніх єгиптян, індусів, китайців, вавилонян, персів, євреїв, греків, римлян та інших — бере витoki з міфологічних джерел і оперує міфологічними уявленнями про місце людини в світі. На ранньому етапі свого розвитку політико-правові погляди, в цілому, ще не встигли виділитися у відносно самостійну ділянку людських знань і були тільки складовим елементом цілісного міфологічного світогляду.

Для міфів стародавніх народів, у цілому, характерне уявлення про божественне (небесне, надлюдське) походження існуючих відносин влади і порядку. Так, у Рігведі (священних гімнах аріїв) всі події в світі розглядалися, як прояв Ріти — світового порядку, — дотримання якого вважалося правильним шляхом і виконанням обов'язку. Таким чином, та або інша версія божественного походження земної влади і порядку — провідний принцип і основна модель відповідного їй влаштування і одночасно панівна ідеологія, яка не має конкуренції у вигляді інших точок зору, поглядів тощо; сумнів у міфі — це початок його раціоналізації, але це, як правило, відбувається доволі пізно.

Різні версії міфів дають можливість прослідкувати різноманітність форм впорядкування суспільних відносин і різних шляхів формування і розвитку держави та права. Так, у стародавньому Китаї, відповідно до міфу про божественне походження і характер земних порядків, вся влада безпосередньо сконцентрована в особі верховного правителя. В Єгипті, Вавілоні, Індії можна спостерігати дещо інший підхід, згідно з яким боги, будучи джерелом влади правителя, разом з тим і самі продовжують вирішувати земні справи та людські долі. Певна своєрідність притаманна релігійно-міфологічним уявленням стародавніх євреїв. За їхньою версією, єдиний істинний бог

знаходиться в особливих договірних відносинах зі всім єврейським народом, будучи його главою і царем (верховним законодавцем, правителем і суддею). Закони єврейського народу, згідно з цими уявленнями, отримані Мойсеєм прямо від бога. У звичних умовах здійснення влади проводиться людьми від імені бога, але в екстраординарних ситуаціях він діє і безпосередньо через одкровення, чудеса тощо.

Ці міфологічні версії про божественний характер державної влади лежать в основі і більш конкретних уявлень про зміст влади, управління, закон і порядок. Відповідно до релігійно-міфологічних уявлень давніх єгиптян, правду, справедливість і правосуддя уособлює богиня Маат. Судді носили зображення цієї богині і вважалися її жерцями. Божественний характер земної влади (фараона, жерців, чиновників) і офіційно визнаних правил поведінки, в тому числі і основних джерел тодішнього права (звичаїв, законів, судових рішень), означав, що всі вони відповідають або повинні відповідати маат — природно-божественному порядку справедливості. Поняття маат містить, по суті, той же зміст, що і поняття рта (рїта в "Рїгведї", дао — в давньокитайській міфологїї, діке — у давніх греків). У всіх випадках йдеться про правду-справедливість, яка в пізніших природно-правових концепціях праворозуміння стала визначатися як природне, або природно-божественне право.

Право і закон на стадїї початкових релігійно-міфологічних уявлень ще не виділилися в особливу систему норм й існували у вигляді органічної частини релігійно-міфологічно схвалюваного порядку державного і суспільного життя. В законах цього часу тісно перепліталися міфологічні, релігійні, моральні, соціально-політичні та інші аспекти, а законодавство, в цілому, виводилося з божественного першоджерела. Закони походили або прямо від богів, або від їхніх ставлеників — правителів. Безпосередньо з богами пов'язували право і законодавство давні індуси, єгиптяни, євреї, греки. Раціоналізація державно-правових уявлень, яку можна спостерігати в I тисячолїтті до нашої ери, означала відхід від міфологічної ідеологїї і,

одночасно, усунення монополії жерців. Цей процес йшов у напрямку десакралізації та етизації змісту міфів. В різних державно організованих суспільствах він проходив по різному, маючи відмінні форми і наслідки. Але, в цілому, тенденція відходу від початкових релігійно-міфологічних уявлень до більш раціонального погляду на державу і право в 8-6 ст.ст. до н.е. спостерігається скрізь. Особливо значні успіхи цей процес мав в античній Греції та Римі, де були досягнуті значні успіхи в галузі раціонально-філософського і наукового дослідження політико-правових явищ.